

ADIĐEY'DE DEVLETLEŞME SÜREĐLERİ VE ULUSAL SORUN

Yeldar Barış KALKAN

phoenix

Önsöz

Bu kitap, Rusya Federasyonu'na bağılı bir federe birim olarak Adıgey Cumhuriyeti'nin son yüz yıllık siyasi tarihinin bütünlüklü bir analizinden oluşmaktadır. Kitapta bugünkü Adıgey Cumhuriyeti sınırlarında yerleşik bulunan Adıge kitesinin devletleşme süreçleri ve günümüzde yaşadıkları ulusal sorun analiz edilmektedir.

Adıgeler, Kafkas-Rus Savaşlarında uğradıkları soykırımın ardından bir de sürgün yaşamışlar, anayurtları Kuzey Kafkasya'dan %95'lere varan oranlarda sürülmüşlerdir. Çarç Rus yayılcılığının işgal siyaseti nedeniyle yaşadıkları bu trajik olayların sonucunda kendi vatanlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Ne var ki Ekim Devrimi ile oluşan özgürlük ortamında Adıgeler, Kuzey Kafkasya'nın diğere tüm halkları gibi özerk yönetim olanağı elde ederek devletleşmişlerdir. Yaklaşık 70 yıl süren özerk bölge statüsü altında Adıgey Adıgeleri okullaşmayı sağlamışlar, sanayileşmişler, ulusal edebiyatlarını oluşturmuşlar ve uluslaşmışlardır. Adıgey Adıgeleri açısından Sovyet döneminin anlamı, bir ulusal kimlik haline gelmiş olmaktadır, uluslaşmaktır.

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ve Rusya Federasyonu'nun kurulduğu süreçte ise Adıgey'de özerk bölge statüsü de aşıla-

rak “federe cumhuriyet” statüsü elde edilmiştir. Bu ise kendi anayasasına ve yasama meclisine sahip bir ulusal devlet oluşumunun federe cumhuriyet biçiminde ilan edilmesi anlamına gelmiştir. İşte bu kitapta, Adıgey Adıgelerinın Ekim Devrimi’nden günümüze devletleşme süreçleri incelenmektedir. Kapitalist restorasyonun tamamlanmasından sonra ise Kremlin yönetimi, tüm Kuzey Kafkasya’da olduğu gibi Adıgey üzerinde de bir baskı politikası uygulamıştır. Söz konusu dönemde Adıgey’de ortaya çıkan Adıge Ulusal Sorunu da Neo-Gramşiyen bir kuramsal ve kavramsal çerçeve ile yine bu kitapta analiz edilmekte ve soruna yönelik çözüm önerileri geliştirilmektedir. Bu bakımdan elinizdeki kitap, Türkiye’de ilgili literatürde birkaç cümle ile geçirilen yaklaşık yüz yıllık bir sürecin –birbirini takip eden devletleşme aşamalarının– kapsamlı ve bütünlüklü tahlilinden oluşan bir devlet ve ulusal sorun analizidir.

Aslında bu kitap Erciyes Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Başkanlığı bünyesinde bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştı. Fakat gerek etnik kimliğim gerekse siyasi kimliğim nedeniyle –“Çerkeslik” yaptığım gerekçesiyle!– Bölüm içinde baskıya, ayrımcılığa ve yoğun şekilde “mobbing”e maruz kaldım ve bilimsel açıdan yeterli olan tez çalışmamın Üniversiteye sunulması çeşitli oyunlarla engellendi. Hakkımda iki defa hukuka aykırı biçimde disiplin soruşturması açıldı ve iki defa uzaklaştırma cezası aldım. Bu cezalar nedeniyle idare mahkemelerinde açtığım itiraz davaları ve hukuki süreç devam etmektedir. İki ayrı davayı da kazanmış durumdayım ve süreç temyiz aşamasındadır.

Etnik, politik, ideolojik ve psikolojik bir baskı ortamında birkaç yıl eğitim almama rağmen ortaya nitelikli bir bilimsel çalışma çıkmıştır ve bu çalışmanın ilgili bilimsel literatüre kazandırılması benim için bir zorunluluk haline gelmiştir. Dolayısıyla

sıyla, akademik çalışma özgürlüğüm üzerinde oluşturulan tüm baskılara rağmen uluslararası ilişkiler alanında hazırladığım bu yüksek lisans tez çalışmasını kitaplaştırmış bulunuyorum. Kitabımı gerçekten bilim üreten akademik çevrelerin, Türkiyeli, Kuzey Kafkasyalı ve Adıgeyli bilim insanlarının, siyasetçilerin ve konuyla ilgilenen tüm ilerici-demokrat ve sosyalist kesimlerin dikkatine sunuyorum.

Adıge diasporasının ufkunu açan ve görevini fazlasıyla yerine getirdiğine inandığım *Çerkes Halkı ve Sorunları* başlıklı ilk kitabımın ardından, *Adıgey'de Devletleşme Süreçleri ve Ulusal Sorun* başlıklı bu ikinci kitabımın da başta Adıge diasporası olmak üzere tüm Kuzey Kafkasya halkları tarafından hak ettiği ilgiyi göreceğini umuyorum.

Üçüncü kitabım için önerilere açık olduğumu da belirtmek isterim.

Dostlukla...

Yeldar Barış KALKAN
İstanbul, Ağustos 2016

İçindekiler

Önsöz.....	5
Giriş	13
Ekim Devrimi'ne Kadar Adıge Tarihi	23
Adıge Etno-Kültürel Kimliğinin Tarihsel Gelişimi.....	24
Adıgelerde Bağımsız Özyönetim Sistemi ve Halk Meclisleri: “Khase”ler.....	35
Yirminci Yüzyılın Başında Batı Adıgelerinde Sosyo- Ekonomik Yapı ve Uluslaşma Hareketleri.....	51
Sürgün Sonrasında Kuzey Kafkasya'da ve Adıgelerde Sosyo-Ekonomik İlişkiler	52
Adıgey'de Burjuva Reformlarının Temel Özellikleri	63
Adıge Aydınlanma Hareketi.....	67
Adıgey Özerk Bölgesi'nin Kuruluşu: Heteronomiden Otonomiye	71
Özerk Bölgenin Kuruluş Tarihçesi.....	72
Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı ve Kuzey Kafkasya	72

Adıgey Özerk Bölgesi'nin Kuruluş Süreci.....	76
Kuruluş Sonrası Yapılan İdari Değişiklikler	88
Özerk Yönetimin Sağladığı Olanaklar	91

Sovyet Döneminde Adıgey..... 105

Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kuzey Kafkasya	106
Leninizm-Stalinizm İkileminde Ulusal Sorun	109
Kuzey Kafkasya'da Ulusal Sorun ve Adıgeler.....	116
Sovyet Tarihçiliğinin Adıgelere Yaklaşımı	129
Linguistik Ruslaştırma ve Adıgey'de Eğitim Sorunları	138
1980'li Yıllarda Adıgey	148

Adıgey Cumhuriyeti'nin İlan Edilişi:

Otonomiden Cumhuriyete

Rusya Federasyonu'nun Kuruluşu.....	167
Kuzey Kafkasya'da Ulusal Sorun.....	173
Adıgey'de Yeniden Yapılanma Süreci	176
Ulusal Devlet Oluşumu Sürecinde "Adıge Khase"	177
Cumhuriyet İlanı Sürecinde Krasnodar Eyaleti İle Diplomatik İlişkiler.....	185
Adıgey Cumhuriyeti Devlet Egemenliği Deklarasyonu	188
Adıgey'de Ulusal Eşitlik İlkesi ve "Komite-40"	190
Adıge Aleyhtarı Oluşumlar ve Adıgey Önderliğinin Dengeli Siyaseti	200
Adıgey Cumhuriyeti Anayasasının Kabulü.....	206
Adıgey'de Anayasal Sistemin Temel Özellikleri.....	210
Adıge Halkı ve Özyönetim Olanakları	214

Adıgey’de Ulusal Sorun ve Neo-Gramsciyan Analizi	221
Adıgey’in Anayasal Sisteminde Yapılan Değişiklikler.....	224
Adıgey’de Demografik Yapı ve Anadilde Yayın-Eğitim Sorunları.....	231
Antonio Gramsci’nin Kuramları ve Adıge Ulusal Sorununa Uyarlanması.....	237
Adıgey’de Rus Hegemonyası ve “Karşı-Hegemonya” Olanakları	247
Kuzey Kafkasya’da Jeopolitik Adıge Bütünleşmesi.....	255
Bağımsızlık İdeali ve “Pasif Devrim”	256
Rusya Analizlerinde İç Siyaset/ Dış Siyaset Ayrımı	259
Adıgey’de “Medeniyet Bunalımı”.....	264
Sonuç.....	281
Kaynakça	291
Ekler	303
Şekiller	327

Giriş

Çarlık Rusyası'nın işgalinden önce tarihsel Adıge yurdu, kuzeyde Azak Denizi ve Don Nehri kıyılarından güneyde bugünkü Abhazya'ya, batıda Karadeniz kıyılarından doğuda bugünkü Çeçenistan'a kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Bu coğrafyanın otokton halkı olan Adıgeler tarih boyunca birçok istilacı güce karşı özgürlük savaşları verdiler. Adıge halkının maruz kaldığı en kanlı ve en şiddetli işgal siyaseti Çarlık Rusyası tarafından uygulanmıştı. 17. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar süren soykırım ve sürgün politikaları sonucunda Adıge yurdu, yerli halkı olan Adıgelerden neredeyse %95 oranında arındırıldı. Tarihe "Adıge Soykırımı" ve "Adıge Sürgünü" olarak geçen trajik olaylar, Adıge halkının yok edilmesi amacıyla Çarlık Rusyası tarafından uygulanan sömürgeci siyasetin ürünüydüler.

Birkaç yüzyıl boyunca nüfusunun büyük kısmını ulusal bağımsızlık savaşında kaybeden Adıge ülkesinde, Kafkas-Rus Savaşlarının Adıgelerin yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından, kalan nüfusun %95'i de ülke dışına sürüldü ve Adıge halkının yok oluş süreci böyle başladı.

Tarihsel gidişat etnik yok oluş yönündeyken 1917 yılında Çarlık Rusyası topraklarında yaşanan Ekim Devrimi etnik yok oluş tehlikesini bertaraf eden çok önemli bir tarihsel dönüm

noktası olmuştur. Ekim Devrimi'nden sonra Leninist Ulusal Politika ve sosyalist federalizm ilkesi kapsamında Adıgey Özerk Bölgesi kurulmuş, Adıge halkına kendi kimliğini koruma, anadilini geliştirme ve devletleşme olanakları sağlanmıştır.

Adıgeler Sovyet dönemi boyunca, elde ettikleri özerkliğin içini doldurmuşlar, yazın dillerini oluşturarak bir ulusal edebiyat yaratmışlar, sanat, spor, bilim ve siyaset gibi pek çok alanda özgün bir varoluş tarzına sahip olmuşlardır. Böylece, "Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı" ilkesinden kaynaklanan sosyalist bir anayasal güvence altında Adıge halkı, 20. yüzyılda "Altın Çağ"ını yaşamıştır.

Adıgey Adıgeleri 20. yüzyılda işçi sınıfının önderliğinde Sovyet tarzı bir uluslaşma süreci yaşamışlardır. Bu durum, Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Balkar Adıgeleri için de geçerlidir. Adıgelerin 20. yüzyıldaki devletleşme sürecinin anlamı uluslaşmaktır, bir ulusal kimlik haline gelmiş olmaktır.

Ne var ki Sovyet döneminde Stalinist yozlaşmaya bağlı olarak Leninist Ulusal Politika'nın tahrif edilmesi ve bu durumun genelde Kuzey Kafkasya halklarına, özelde ise Adıge halkına yansması son derece olumsuz olmuştur. Sovyet devlet sistemi giderek halkları baskı altına alan bir mekanizma haline gelmiştir. Milliyetler politikasında yapılan hatalar Adıgey Adıgelerinin Sovyet döneminde de bir ulusal sorunla karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağıldığı süreçte ise Adıgey'de özerk bölge statüsü aşılarak federe cumhuriyet statüsü elde edilmiştir. Federe cumhuriyet statüsü ile Rusya Federasyonu'nun kurucu kimliklerinden biri olan Adıgeler, kendi anayasalarını ve kendi yasama meclislerini oluşturarak özyönetim olanağı elde etmişlerdir. Federe cumhuriyet statüsünün konsolide edildiği yılların ardından ise

Vladimir Putin ve Dmitriy Medvedev yönetimleri tarafından Adıgey üzerinde bir baskı oluşturulmuştur. Demografik sorunları nedeniyle federal merkezin baskı politikalarına direnmekte güçlük çeken Adıgey Adıgeleri, özellikle 21. yüzyılda bir “Rus hegemonyası” gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır.

Bu kitapta, Adıgey Adıgelerinin son yüz yıllık tarihleri analiz edilmektedir. Kitabın konusu iki ana başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak, Adıgey Adıgelerinin modern anlamda devlet yapısına kavuştukları devletleşme süreçleri bir siyasi tarih araştırması biçiminde incelenmekte, ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmasından sonraki süreç ve bu süreçte ortaya çıkan Adıge Ulusal Sorunu, Gramşiyen bir kuramsal ve kavramsal çerçeve dâhilinde tahlil edilmektedir. Bu anlamda çalışma, Adıgelerin devletleşme süreçlerinin ve ulusal sorunlarının bütünlüklü bir analizinden oluşmaktadır. Adıgey Özerk Bölgesi’nin kurulma ve Adıgey Cumhuriyeti’nin ilan edilme süreçlerinin analizi siyasi tarih araştırması biçiminde yapılmıştır. 21. yüzyılda ortaya çıkan Adıge Ulusal Sorunu ise Neo-Gramşiyen bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Önyargılı bazı ideolojik angajmanlarla Sovyet döneminin aşırı olumlanmasına ya da aşırı olumsuzlanmasına gidilmemiş, somut durumun somut tahlili yapılmış ve Sovyet döneme eleştirel yaklaşılmıştır. Olumlu ve olumsuz uygulamaları bünyesinde barındıran Sovyet döneminde de Adıgelerin bir ulusal sorunla karşı karşıya kaldıkları varsayılmış ve bu dönem, Sovyet yönetiminin Adıgelere yönelik hatalı uygulamaları temelinde ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

V.İ. Lenin’in ölümünden sonra başlayan Ruslaştırma siyaseti temel olarak eğitim alanında uygulandığı için gerek Sovyetler Birliği döneminde gerekse Rusya Federasyonu dö-

Kaynakça

Kitaplar

- Açmız, K.G., V.N. Maltsev, N.Ş. Çeuçev ve F.Kh. Şebzukhova, *İstoriya Adıgei*, (Adıgey'in Tarihi-9. Sınıf Tarih Ders Kitabı), Adıgey Cumhuriyet Yayınevi, Maykop 2002
- Aksoy, Hüsnü, *Marksizmin Temel Kavramları*, İkinci Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 1994
- Alkan Özcan, Sevinç, *Bir Sovyet Mirası Rus Azınlıklar*, Birinci Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2005
- Anfimov, Nikita Vladimiroviç, *Drevneye Zoloto Kubani*, (Kuban'ın Antik Altını), Krasnodar Yayınevi, Krasnodar 1987
- Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev. Ludmilla Denisenko), Birinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2004
- Baj, Jabağhi, *Çerkesler*, İkinci Basım, Ayyıldız Yayınları, Ankara 1999
- Başkaya, Fikret, *Paradigmanın İflası* (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş), 11. Baskı, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2006
- Berzeg, N., *Çerkes Sürgünü* (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle), Takav Matbaacılık, Ankara 1996

- Berzeg, Sefer E., *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922 III.Cilt: Sovyet Karanlığına Girerken*, Birinci Baskı, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, İstanbul 2006
- Betrozov, Ruslan, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (Çev. Orhan Uravelli), Kafdav Yayınları, Ankara 2009
- Bland, William Bill, *Sovyetler Birliği'nde Kapitalizmin Restorasyonu*, (Çev. Tamer Balcı), Birinci Baskı, Ceylan Yayınları, İstanbul 2005
- Carımov, A.A., *Özerklikten Cumhuriyete Adıge*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayınları, Ankara 1996
- Çelikkıran, Mehmet Yasin, *Çerkes Atasözleri ve Deyimleri*, Birinci Basım, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 1994
- Çemişo, Gazi, *Dönüşün İlk Adımları*, (Çev. İbrahim Çetao), Birinci Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2000
- Çiftyürek, S., *Ulusal Soruna Somut ve Tarihsel Yaklaşım*, İkinci Baskı, Gün Yayıncılık, İstanbul 2004
- Çirg, A. Yu., *İstoriya Adıgei: 18-19. vv.*, (Adıgey'in Tarihi: 18-19. Yüzyıllar – Ders Kitabı), Kaçestvo Yayınevi, Maykop 2007
- Çirg, A.Yu., N.N. Denisova, T.P. Khlınına, *Gosudarstvennost Adıgei: Etapı Stanovleniya i Razvitiya*, (Adıgey'in Devlet Yapısı: Oluşum ve Gelişim Aşamaları), Kaçestvo Yayınevi, Maykop 2002
- Davis, Horace B., *Sosyalizm ve Ulusallık*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Birinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1991
- De Marigny, Taitbout, *Çerkesya Seyahatnamesi (1818-1823-1824)*, (Çev. Aydın Osman Erkan), Birinci Baskı, Nart Yayıncılık, İstanbul 1996
- Denisova, N.N., *Problemi Demokratizatsii Obşebrazovatelnoy Şkolı Adıgei*, (Adıgey'in Genel Eğitim Kurumlarında Demokratikleşme Sorunları), Meoti Yayınevi, Maykop 1999
- Fonvill, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, (Çev. Murat Papşu), Birinci Baskı, Nart Yayıncılık, İstanbul 1996

- Gali, İgor, V.İ. Gromov, G.A. Vasilyev, O.S. Şenin, *Sovyetler Birliği Neden/Nasıl Yıkıldı?*, (Derleyen ve Rusçadan Çeviren: Arif Berberoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2008
- Gammer, Moşe, *Sovyet Tarihçiliğinde Şamil*, (Çev. M. Gökhan Mentesh), Birinci Baskı, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1996
- Gorbaçov, Mihail, *Yolumuz Ekim'in Yolu Öncülerin Yoludur*, (Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un, Büyük Ekim Devrimi'nin Yetmişinci Yıldönümü Dolayısıyla Parti Merkez Komitesi, Sovyetler Birliği ve Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Birleşik Kutlama Oturumuna Sunduğu Raporun Tam Metni), Dönem Yayıncılık, Özel Yayın 2
- Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, (Çev. Adnan Cemgil), Altıncı Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2011
- Huntington, Samuel P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, (Çev. Mehmet Turhan, Y.Z. Cem Soydemir), Beşinci Baskı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul 2006
- Huvaj, Fahri, *Adıgey Cumhuriyeti Yasaları*, Adıge Yayınları, Ankara 2000
- Kalafat Yaşar, *Kırım - Dağıstan - Kuzey Kafkasya Gezi Notları ve Türk Halk İnançları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 1999
- Kalkan (Çurmutı), Yeldar Barış, *Çerkes Halkı ve Sorunları (Çerkes Tarih, Kültür, Coğrafya ve Siyasetine Sınıfsal Yaklaşım)*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2006
- Kasumov, Aliy ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı (Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi)*, (Çev. Orhan Uravelli), Birinci Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1995

- Keraşev, Aslanbek, Ramazan Meretukov ve Anatoliy Prenko, *Desyat Let i Vsya Jizn*, (On Yıl ve Tüm Yaşam), Ripo Adıgeya Yayınevi, Maykop 1999
- Khuako, Zaur Yusufoviç, *Mir Peçati Adıgei*, (Adıgey'in Basın Dünyası), Adıgey Cumhuriyet Yayınevi, Maykop 2003
- Lenin, V.İ., *Ulusal Politika ve Proleter Enternasyonalizm Sorunları*, (Çev. Süheyla Kaya, Saliha Kaya, İsmail Yarkın), Birinci Basım, İnter Yayınları, İstanbul 1998
- Lenin, V.İ., *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, (Çev. Yurdakul Fincancı), İkinci Baskı, Sol Yayınları, Ankara 1993
- Longworth, John A., *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, (Çev. Sedat Özden), Rey Yayıncılık, Kayseri 1996
- Luxembourg, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (Çev. Sedat Özden), Birinci Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998
- Mekulov, D.Kh. ve N.Kh. Jenetl, *Komitet-40 i Stanovleniye Respubliki Adıgeya*, (Komite-40 ve Adıgey Cumhuriyeti'nin Oluşumu), Poligraf-Yug Yayınevi, Maykop 2013
- Nişancı, Şükrü, *Sivil İtaatsizlik (İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?)*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013
- Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, İkinci Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999
- Özbek (Yediç), Baturay, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Kafdağı Yayınları, Ankara 1991
- Özden, Murat, *Ulusal Sorun ve Çerkeslerin Konumu*, Doğan Basımevi, İstanbul 1979
- Polovinkina, Tamara V., *Çerkesya Gönül Yaram*, (Çev. Orhan Uravelli), Birinci Basım, Kafdav Yayınları, Ankara 2007
- Pçentleşev, Khabeç Aslançeriyeviç, *Avtonomii Adıgei-45 Let*, (Adıgey'in Özerkliğine-45 Yıl), Krasnodar Yayınevi Adıgey Şubesi, Maykop 1967

- Ransome, Paul, *Antonio Gramsci*, (Çev. Ali İhsan Başgöl), Birinci Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara 2011
- Schick, Irvin Cemil, *Çerkes Güzeli (Bir Şarkiyatçı İmgenin Serüveni)*, (Çev. Ayşen Anadol), Birinci Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 2004
- Serbes, Nahit, *Yaşayan Efsane Xabze*, İkinci Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2012
- Skhabo, Ş.Ş., *Parlament Respubliki Adıgeya-20 Let*, (Adıgey Cumhuriyeti Parlamentosu-20 Yıl), Kaçestvo Yayınevi, Maykop 2013
- Şhalakho, Abu, *Çerkes Folkloru*, (Çev. Adnan Cankılıç), Nart Yayıncılık, İstanbul 2010
- Tavadov, Gamlet Temiroviç, *Etnologiya*, (Etnoloji – Yüksek Öğretim Kurumları için Ders Kitabı), Proyeht Yayınevi, Moskova 2004
- Tetuyev, A.İ., *Mejnatsionalniye Otnoşeniya Na Severnom Kavkaze: Evolutsiya, Opt, Tendentsii*, (Kuzey Kafkasya’da Uluslararası İlişkiler: Evrim, Deneyim, Eğilimler), El-Fa Yayınevi, Nalçik 2006
- Tsutsiyev, Artur, *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774-2004)*, (Kafkasya’nın Etno-Politik Tarih Atlası: 1774-2004), Yevropa Yayınevi, Moskova 2006
- Tuğul, Seyit, *SSCB’de Sürgün Edilen Halklar*, Birinci Basım, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2003
- Turan, Mehmet İnanç, *Yıkıntının Tarihi ve Teorisi*, Etki Yayınları, İzmir 2001
- Vanyukov, Dmitriy Aleksandroviç, *Demokratiçeskaya Rossiya (Kontsa 20 – Naçala 21 Veka)*, (Demokratik Rusya, 20. Yüzyılın Sonu – 21. Yüzyılın Başı), Mir Knigi Yayınevi, Moskova 2007

Vanyukov, Dmitriy Aleksandroviç, İvan Vladimiroviç Suslov, *Godı Repressiy*, (Baskı Yılları), Mir Knigi Yayınevi, Moskova 2007

Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Çatışması*, Flaş Ajans Basım-Yayım-Yapım ve Organizasyon, İstanbul 1995

Makaleler

Aksamaz, Ali İhsan, "Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kafkasya", *Doğu Karadeniz'de Resmi İdeolojiler Kuşatması*, Birinci Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 2003, s.23-36

Altun, Osman, "Uygulamada Ulusların Kaderini Tayin Hakkı, Sovyetler Birliği Deneyi", *Bilim ve Gelecek Dergisi* – Aylık Bilim, Kültür, Politika Dergisi, Sayı 109, Mart 2013, s.22-23

Amin, Samir, "Rusya ve Ukrayna Krizi: Üçlü'nün Emperyalist Politikalarıyla Çatışma Halindeki Avrasya Projesi", *Bilim ve Ütopya Dergisi* – Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi, Sayı 239, Mayıs 2014, s.82-83

Burawoy, Michael, "Bilim Olarak Marksizm, Tarihsel Zorluklar ve Kuramsal Gelişme", *Teori ve Politika* – Üç Aylık Ortak Kitap Dizisi, Sayı 59-60, Kasım 2012, s.161-200

Çetaw, İbrahim, "Yeniden Yapılanma Döneminde Çerkeslerin Kültürel Sorunları", *Marje Dergisi*, Ağustos 1992, s.21-23

Çirg, A.Yu., "Rol Traditsionnikh İnstitutov v Razvitii Gosudarstvennosti u Zapadnikh Adıgov v Pervoy Polovine XIX v.", ("Batı Adıgelerde 19. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet Sisteminin Gelişiminde Geleneksel Kurumların Rolü"), *Mir Kültürü Adıgov* (Adıgelerin Kültür Dünyası), Editör: R.A. Khanakhu, Guripp Adıgeya Yayınevi, Maykop 2002, s.352-358

- Hamurođlu, Alp, "Avrupa Ne Zaman 'Batı' Oldu?", *Bilim ve Ütopya Dergisi* – Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi, Sayı 244, Ekim 2014, s.45-59
- Jane, Bülent, "İlk Çağlardan 1864'e Adığe Halkının Toplumsal Gelişimi", *Kafdağı Dergisi* – Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Aylık Kültür, Sanat ve Haber Dergisi, Sayı 17-18, Haziran-Temmuz 1988, s. 25-32
- Kalkan, Yeldar Barış, "Çerkes Sosyo-Kültürel Yapısı ve Ulusal Mücadele", *Sorun Polemik Dergisi* – Marksist İnceleme, Araştırma, Eleştiri Dergisi, Sayı 40, Mart 2010, s.98-108
- Keref, Anzor, "Çerkes Ulusal Sorunu Üzerine Görüşler-1", *Jineps Gazetesi* – Aylık Gazete, Sayı 3, Şubat 2006, s. 4
- Kılavuz, Osman, "Özerklik Felsefesi ve Demokratik Özerklik", *Demokratik Modernite* – Üç Aylık Düşünce ve Kuram Dergisi, Sayı 9, Mart-Nisan-Mayıs 2014, s. 114-123
- Ortabaev, B.Kh., "Sovyet Tarihçiliğinde Kuzey Kafkasya Dağlı Halklarının 19.Yüzyıl Sonları ve 20.Yüzyıl Başlarındaki Sosyo-Ekonomik İlişkileri", *Kafdağı Dergisi* – Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Aylık Kültür, Sanat ve Haber Dergisi, Sayı 15-16, Nisan-Mayıs 1988, s. 22-36
- Özbek (Yedic), Batray, "Din ve Toplumumuz", *Marje Dergisi*, Ocak 1993, s. 11-12
- Özen, Özcan, "Sovyet Bürokrasisi'nin Has Evladı: Putin", *Kafkasya Forumu Dergisi* – İki Aylık Siyasi, Kültürel Dergi, Sayı 1, Kasım-Aralık 2005, s. 4-8
- Papşu, Murat, "Adıgey'in Kuruluş Tarihçesi", *Nart Dergisi* (Kafkas Dernekleri Federasyonu Yayın Organı) – İki Aylık Düşün ve Kültür Dergisi, Sayı 76, Kasım-Aralık 2010, s. 28-29
- Papşu, Murat, "Kafkasya'daki Çerkesya", *Atlas Dergisi* – Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi, Sayı 120, Mart 2003, s.96- 133

- Pronşteyn, A.P. ve V.F. Patrakova, "Sovyet Tarih Bilimi ve 19. Yüzyıl Kafkas Muhaceretinin Araştırılmasında Sorunlar", *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Editör: Murat Paşşu, Birinci Basım, Chiviyazları Yayınevi, İstanbul 2004, s. 35-44
- Schick, Irvin Cemil, "Oryantalizm ve Irk, Beyazlığın Tanımlanması Sürecinde 'Çerkez Güzeli'", *Toplumsal Tarih Dergisi* – Aylık Dergi, Sayı 119, Kasım 2003, s. 70-77
- Sovmen, Hazret, "Adıgey Her Zaman Varolacak", *Ğuaze – Kafkas Derneğı İletişim Bülteni*, Sayı 8, Şubat 2005, s. 3
- Tanilli, Server, "Sovyetler Birliğı Niçin ve Nasıl Çöktü?-7, Derslerle Dolu Bir Tarih", *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Ocak 2002, s. 6
- Taymaz, Erol, "Kafkasya, Rusya, Federalizm", *Nart Dergisi* (Kafkas Dernekleri Federasyonu Yayın Organı) – İki Aylık Kültür ve Düşün Dergisi, Sayı 44, Temmuz-Ağustos 2005, s. 3-6
- Taymaz, Erol, "Ortabaev'in Makalesine Önsöz", *Kafdağı Dergisi* – Kuzey Kafkasya Kültür Derneğı Aylık Kültür, Sanat ve Haber Dergisi, Sayı 15-16, Nisan-Mayıs 1988, s. 20-21
- Taymaz, Yusuf, "11 Mayıs 1918 'Cumhuriyeti'", *Kafdağı Dergisi* – Kuzey Kafkasya Kültür Derneğı Aylık Kültür, Sanat ve Haber Dergisi, Sayı 15-16, Nisan-Mayıs 1988, s. 15-19
- Todd, Nigel, "Gramsci ve Mao Zedung'da İdeolojik Üstyapı", *Bilim ve Ütopya Dergisi* – Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi, Sayı 241, Temmuz 2014, s. 56-62
- Turan, M. Aydın, "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti: Bolşevik Devrimiyle Gelen Umut", *Atlas Tarih Dergisi*, Sayı 24, 2013, s. 78-83
- Yıldız (Hapi), Cevdet, "Adıgece Eğitim, Asimilasyon Durumu ve Geleceğimize İlişkin Bir Değınme", *Jineps Gazetesi – Aylık Gazete*, Sayı 26, Mart 2008, s. 4

Yıldız (Hapı), Cevdet, "1864 Faciası, Katliam, Deportasyon (Ülke Dışına Atılma) ve Nüfus Durumu", *Jineps Gazetesi - Aylık Gazete*, Sayı 17, Nisan 2007, s. 3

Ansiklopediler - Sözlükler

- Buhr, Manfred ve Alfred Kosing, "Ulus", *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, (Çev. Veysi Bildik), İkinci Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1999
- Buhr, Manfred ve Alfred Kosing, "Milliyet", *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*, (Çev. Veysi Bildik), İkinci Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1999
- "Glasnost", *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, (Sabah Gazetesi'nin Okurlarına Armağanı), Üçüncü Ek Cilt, 1992
- "Perestroyka", *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, (Sabah Gazetesi'nin Okurlarına Armağanı), Üçüncü Ek Cilt, 1992

Bildiriler

- Özbay (Yismeyl), Özdemir, "Sürgünün Sonuçları ve Geri Dönüş Konusu", (Çerkes Sürgünü Konulu Panel Bildirisi), *Çerkeslerin Sürgünü - 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Birinci Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s.218-228
- Yeltsin, Boris, "Kafkas Halkları Kahramanca Mücadele Etmişlerdir...", (Büyük Kafkas Sürgünü Nedeniyle Yayınlanan Bildiri), *Ogni - İki Aylık Kültür Dergisi*, Yıl 1, Sayı 6, Eylül-Ekim 1994, s.14

Arşiv Belgeleri

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Çerkes Göçmenlerinin Türkiye’de Yerleştirilmelerine İlişkin Yazışmalar, Sir Henry L. Bulwer’dan Earl Russell’a, İstanbul - 3 Mayıs 1864, Belge No:7, Belgeyi Türkçe Olarak Aktaran Cahit Tutum, “1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, Çerkeslerin Sürgünü – 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler), Birinci Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s.7-51

Dergi/Gazete Makale veya Haberleri (Yazarsız)

Tarihsel Mücadele Sürecinde Çerkesler. (2004, 27 Mart). *Sosyalizm Yolunda Özgür Gençlik* – İki Haftalık Devrimci Sosyalist Gençlik Dergisi, s.36-37

Çerkes Kongresi’nden Avrupa Konseyi’ne Çağrı. (2006, Şubat). *Jineps Gazetesi* – Aylık Gazete, Sayı 3, s.1

Elektronik Kaynaklar

Conesa, Pierre, “Batı’dan Farklı Bir Bakış”, *Liberation*, 31.12.2009 <http://www.birikimdergisi.com/guncel/batidan-farkli-bir-bakis> (28.12.2014)

Kafkasya’da Etno-Demografya <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnadyghea.html> (22.01.2015)

“Adıgey Özerk Bölgesi Hakkında” Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yasası, 2 Aralık 1981, Moskova – Kremlin, Kodeks Enformasyon Şirketi İnternet Sitesi: <http://www.kodeks-luks.ru/ciws/site?tid=0&nd=901817644&nh=1&spack=110listid3D0100000010026listpos3D7326lsz3D8526nd3D90170002826nh3D1126> (9.06.2015)

Davutođlu, Ahmet, “Medeniyetlerin Ben-İdraki”, *Divan Disiplinlerarası alışmalar Dergisi*, 1997/1, Yıl 2, Sayı 3, Pdf adresi: <http://www.manevisosyalthizmet.com/wp-content/uploads/2014/08/medeniyetlerin-ben-idraki.pdf> (17.07.2015)